

CZYNNIKI ŚRODOWISKA RODZINNEGO W WARUNKOWANIU AGRESYWNEJ STRATEGII RADZENIA SOBIE MŁODZIEŻY GIMNAZJALNEJ W SYTUACJACH KONFLIKTU SPOŁECZNEGO

Danuta Borecka-Biernat

Instytut Psychologii, Uniwersytet Wrocławski

Family environmental factors in conditioning of aggressive strategy of
gymnasium students to cope in social conflict situations

Summary. The objective of the study was to identify family determinants of aggression strategy used by adolescents in social conflict situations from among educational attitudes and the pattern of coping with difficult situations used by parents. The study employed SPR M. Plopa's questionnaire to test the perception of parental attitudes, a proprietary questionnaire to test the parents coping strategies in social conflict situations (SRwSK) and a proprietary questionnaire to test the coping strategies of youth in social conflict situations (KSrk). Empirical research involved 892 adolescents (467 girls and 425 boys) aged 13-15. In light of the performed tests it has been found that adolescents' aggressive response to emotional tension, arising in a social conflict situation, is shaped by inappropriate educational attitudes characterised by lack of stability in behaviour of the mother and the father towards an adolescent. Moreover, an important factor of a family system, contributing to the development of aggression strategies of young people coping in social conflict situations, is to pass onto adolescent children the patterns of aggression strategies by the parents.

Key words: youth, aggression strategy, social conflict situations, educational attitudes of parents, patterns of parental response to conflict

WPROWADZENIE

Okres dorastania jest ważnym etapem w życiu każdego człowieka ze względu na to, że uważa się go za moment przejściowy między dzieciństwem a dorosłością. To czas licznych zmian rozwojowych, rozpoczynających się zmianami w wyglądzie zewnętrznym, a związanych z dojrzewaniem biologicznym, które występuje u młodego człowieka w wieku 13-15 lat (por. Harwas-Napierała, Trempała, 2000). W tym okresie rozpoczyna się stopniowe „wrastanie” młodzieży w społeczeństwo dorosłych oraz zmiany w relacjach społecznych z dorosłymi i rówieśnikami (por. Czerwińska-Jasiewicz, 2003). Młodzi ludzie poszerzają swój świat społeczny, uzy-

---

Adres do korespondencji: Danuta Borecka-Biernat,
e-mail: d.borecka-biernat@psychologia.uni.wroc.pl

skują więcej wolności i niezależności przy podejmowaniu decyzji w różnych obszarach zachowania, co zwiększa prawdopodobieństwo pojawienia się konfliktów (por. Jackson i in., 1998). W sferze kontaktów społecznych zarysowują się konflikty z nauczycielami, sprzeczki z kolegami ze szkoły i z sympatiami oraz kłótnie z jednym lub obojgiem rodziców, a także z innymi członkami rodziny (por. m.in. Jaworski, 2000; Guskowska i in., 2001; Cywińska, 2005; Polak 2010).

Konflikt szkolny jest interpretowany jako zderzenie się sprzecznych lub niezgodnych dążeń i zachowań nauczycieli i uczniów lub uczniów między sobą. Zderzenie takie występuje w związku z procesem nauczania i wychowania w szkole (por. Tyszkowa, 1977; Plewicka, 1977; Guskowska i in., 2001; Miłkowska-Olejniczak, 2002) badaty szkolne sytuacje konfliktowe uczniów w okresie adolescencji. Były to zatargi z nauczycielami i rówieśnikami w klasie. Opisy konfliktów szkolnych w 68% dotyczyły zatargów z nauczycielami. Najbardziej kontrowersyjnymi sytuacjami w układzie uczeń – nauczyciel są oceny szkolne. Uczniowie z reguły obwiniają nauczycieli o zaniżanie ocen, niedoceniając wysiłku, niezauważenie poprawy, faworyzowanie wybranych i stawianie ocen niedostatecznych nie za wyniki w nauce, ale za inne wykroczenia. Drugą z kolei grupą czynników konfliktotwórczych opisanych przez uczniów są nietaktowne zachowania nauczycieli. Przejawiają się one w kpinach, wyzwiskach, ośmieszaniu, dewaloryzacji cech wyglądu, zachowania, charakteru i ogólnej wartości ucznia jako człowieka. Trzecią grupę czynników konfliktotwórczych stanowi władczy nacisk i sztywność wymagań nauczyciela. Warto zaznaczyć – jak zauważa Z. Plewicka (*op.cit.*) – iż konflikty uczniów z nauczycielami są z reguły sytuacjami trudnymi dla ucznia, a mało znaczącymi dla nauczyciela, który najczęściej nie dostrzega zatargów lub je lekceważy. Jednak w miarę pobytu uczniów w szkole zwiększa się częstotliwość występowania zatargów uczeń – nauczyciel. Z kolei opisy zatargów rówieśniczych w szkole stanowią 32% zebranego przez Z. Plewicką (*op.cit.*) materiału. Dzieli ona je na zatargi indywidualne i indywidualno-grupowe oraz konflikty między grupami nieformalnymi i formalnymi. Najwięcej opisów zatargów indywidualnych przypada na szkołę podstawową (45%). Główne ich powody to: zaczepki i wyśmiewanie, niesłuszne posądzenia, obmowa, zdrada, niedyskrecja, rywalizacja o stopnie, o powodzenie u płci przeciwnej czy brak kultury w zachowaniu. Konflikty indywidualno-grupowe wykazują tendencję malejącą w miarę upływu lat w szkole. W ostatnich dwóch klasach szkoły podstawowej stanowią one 37% zebranego materiału. Do częstszych należą zatargi na tle izolacji społecznej ucznia od grupy, różnic pochodzenia społecznego między uczniem a większością osób w grupie oraz nieprzejętności ucznia w zestawieniu z grupą. W wyniku badań przeprowadzonych przez autorkę okazało się, że niewielka liczba uczniów silnie identyfikowała się z grupą i opisała konflikty międzygrupowe jako swoje przykre przeżycia szkolne. I tak zatargi między „paczkami” dziewcząt powstają na tle rywalizacji o względy chłopców i o stopnie w szkole. Z kolei antagonistyczne „paczki” chłopców rywalizują głównie o władzę nad klasą i o prestiż sportowy. Zdaniem autorki konflikty rówieśnicze, mimo silnego ładunku emocjonalnego, są krótkotrwałe, przy jednoczesnym zmniejszaniu

się częstotliwości konfliktów w miarę pobytu uczniów w szkole. Nie znaczy to, że konflikty to zjawisko marginalne w życiu społecznym uczniów.

Oprócz codziennych trudności związanych ze szkołą, kolejnym źródłem codziennych kłopotów młodych ludzi są kontakty z rodzicami (por. Kobus, Reyes, 2000). W miarę dorastania konflikty z rodzicami stanowią ważne źródło napięć. Wyniki badań Pufal-Struzik (1997) wykazują, że młodzież przeżywa silny stan stresu w związku z problemami rodzinnymi. Źródłem stresu jest tu poczucie braku porozumienia oraz zaburzone kontakty z rodzicami i nadmierne wymagania z ich strony. Wiele z tych konfliktów dotyczy codziennych sytuacji – różnic w opiniach, lub gustach, np. w sprawach związanych z ubiorem, muzyką, spędzaniem czasu wolnego i wyznaczonym czasem powrotu do domu (por. Montemayor, 1983; Krzyśko, 1999). Mamy tu do czynienia ze ścieraniem się narastającej u młodych ludzi potrzeby samodzielności z ustanowionymi przez rodziców normami, nakazami i zakazami oraz tendencjami do kontrolowania, nadzorowania życia i postępowania dorastających dzieci. W związku z dojrzewaniem płciowym wzrasta zainteresowanie płcią przeciwną. Wybór sympatii przez dziecko może wyzwać niezadowolenie rodziców i stanowić zarzewie konfliktu. Dorastające dziecko żąda bezwzględnej tolerancji i akceptacji dla wybranej osoby, a także oczekuje pełnej swobody w sprawach sercowych. Podobnie brak akceptacji przez dorastające dzieci własnego wyglądu zewnętrznego, wyolbrzymianie wyimaginowanych wad i defektów urody, powoduje pretensje nie tylko do swojej fizyczności, ale i do rodziców. Takie czynniki, jak niewątpliwie zmienne samopoczucie, huśtawka nastrojów, impulsywność czy drażliwość, wyzwolone u nastolatków przez burzę hormonalną odpowiadają za zdenerwowanie rodziców, którzy nie są w stanie kontrolować procesów emocjonalnych swoich dzieci, a to z kolei stanowi podłoże konfliktów. Matusewicz (1997) zauważa, że nieporozumienia oraz konflikty z matką, ojcem i starszą rodziną, występują u około 55-65% populacji uczniów szkoły podstawowej i średniej, przy czym bardziej konfliktowi są chłopcy niż dziewczęta. Należy również zaznaczyć, że konflikty rodzinne osiągają dużą intensywność.

Sytuacji konfliktu społecznego, które zalicza się do kategorii trudnych sytuacji społecznych, nie da się wykluczyć z życia człowieka. Już od narodzin musi on nauczyć się radzić sobie z wyzwaniem, które przed nim stoją. Sytuacja trudna pobudza do aktywności ukierunkowanej na odzyskanie równowagi pomiędzy wymaganiami a możliwościami realizacyjnymi podmiotu i/lub poprawę stanu emocjonalnego. Aktywność, którą człowiek podejmuje, rozpatruje się w konkretnym kontekście sytuacyjnym jako strategię radzenia sobie w aktualnej sytuacji trudnej (por. Wrześniewski, 1996). Zatem strategię radzenia sobie analizowane są zawsze w konkretnej sytuacji trudnej, gdyż od percepcji tej sytuacji w dużej mierze zależą. Warto również zwrócić uwagę, jak młodzież radzi sobie z sytuacjami konfliktowymi, które mają miejsce w szkole, w relacjach z rówieśnikami czy w domu rodzinnym.

Dotychczasowe wyniki badań wskazują, że szczególnie stresujące dla dorastającej młodzieży jest środowisko szkolne, zwłaszcza sytuacje konfliktu z nauczycielami i kolegami ze szkoły. Materiał empiryczny zawarty w literaturze wykazał, że

młodzież stosuje wiele różnych strategii radzenia sobie z problemami szkolnymi. Wśród wymienianych przez młodych ludzi strategii radzenia sobie w kontekście szkolnych sytuacji trudnych, wyróżnić można zachowania agresywne w stosunku do osób i przedmiotów. Z danych uzyskanych przez Lejmana (1987) i Miłkowską-Olejniczak (2002) wynika, że przerwy międzylekcyjne są sytuacjami szczególnie sprzyjającymi agresywnym sposobom odreagowania stanu stresu. Ponad połowa badanych uczniów przyznała, że podejmuje zachowania agresywne właśnie podczas przerw międzylekcyjnych. Dominują przejawy agresji fizycznej (szturchanie, popychanie, kopanie), a wśród form agresji słownej występują przezwiska, wyśmiewanie osoby lub jej rzeczy, drwiny. Szczególne zagrożenie podczas przerw międzylekcyjnych stanowią pomieszczenia odosobnione, w których uczniowie przebywają najczęściej bez obecności nauczyciela (szatnia, korytarz, ubikacja). Uczniowie zapytani o przyczyny agresji na przerwie wskazują, m.in. na załatwianie porachunków i konflikty. Znaczna część uczniów popada w konflikty z innymi uczniami i z tych powodów przeżywa stany przykrych napięć emocjonalnych. Napięcia te uczniowie najczęściej rozładowują poprzez kłótnie, stosowanie „przezwisk”, wyśmiewanie lub bójki.

Interesujące badania nad strategiami radzenia sobie z sytuacjami konfliktowymi w grupie rówieśniczej przeprowadził Frączek (2003). W badaniach wzięły udział dorastające dzieci dziewięcio- jedenasto- i piętnastoletnie mieszkające w Izraelu, w Filandii, w Polsce i we Włoszech. Wyniki tych badań dowodzą, że dziewczynki lepiej niż chłopcy radzą sobie z konfliktami i częściej dążą do porozumienia. U chłopców zaś częściej występuje strategia agresywna niż u dziewcząt. Agresja chłopców i dziewcząt przyjmuje odmienne formy. U tych ostatnich bywa bardziej pośrednia, jest skrywana, służy do obrony, ma charakter bierny, przyjmuje postać skarżenia, oskarżania, dąsania się i uczuciowego odrzucania. Chłopcy stosują jawne, fizyczne, bardziej aktywne i bezpośrednie formy agresywnego zachowania. Badania wykazały, że u dzieci młodszych częściej występuje agresja fizyczna i instrumentalna, u starszych – agresja słowna oraz wroga.

Sytuacje konfliktowe z rodzicami stanowią w miarę dorastania coraz ważniejsze źródło napięć. Jaworski (2000) zauważa, że konflikty w relacjach dziecko – rodzic stanowią w okresie adolescencji zjawisko powszechne. Dzieci w starszym wieku szkolnym (dorastania) pragną się wyzwolić spod kurateli rodziców i całym postępowaniem domagają się przyznania większych niż dotychczas praw. Napotkane przeszkody i niepowodzenia oraz stawiane przez rodziców zakazy i ograniczenia powodują reakcje złości, wyrażające się w aroganckich odpowiedziach, trzaskaniu drzwiami, czasem płaczu lub bezpośrednich aktach agresji skierowanej na przedmioty lub osoby. W stosunku do rodziców agresja dorastających dzieci przejawia się w słowach, ironicznym wypowiedziach, ignorowaniu poleceń lub milczeniu. Autor ustalił, że w sytuacjach konfliktowych nastolatki często wykazuje wiele bezwzględności, agresywności, brutalności, obojętności, a nawet cynizmu.

Strategie radzenia sobie ze społeczną sytuacją trudną stanowią formy zachowania nabytego zgodnie z ogólnymi zasadami uczenia się. Sposoby ujmowania przeszkody i zachowania się w sytuacjach trudnych zależą w znacznej mierze od

wytworzonych w wychowaniu nawyków reagowania na frustrację. Dzieci mają różne warunki i możliwości kształtowania konkretnych form reagowania na społeczne sytuacje trudne, stwarzane przez rodziców o różnych postawach wychowawczych. Układ postaw emocjonalnych między rodzicami a dzieckiem ma doniosły wpływ na jego rozwój społeczny; staje się dla niego prototypem współżycia społecznego i rozwiązywania społecznych sytuacji trudnych (por. Tyszkowa, 1986). W literaturze przedmiotu znajdujemy dane poświadczające, że agresywne formy reagowania dziecka na społeczne sytuacje trudne są konsekwencją nieprawidłowych postaw rodzicielskich, które sprowadzają się do: *Postawa nadmiernego dystansu uczuciowego* (postawa unikania, odtrącania dziecka), przejawia się w niechęci wobec dziecka, lekceważeniu jego potrzeb. Dziecko nie doświadcza w swoim rozwoju ontogenetycznym otwartych, ciepłych relacji z osobami znaczącymi. Odrzucenie przez rodziców wywołuje u dziecka stan silnego lęku, niepokoju połączonego z wrogością, zredukowanego przez agresję, opór, negatywizm. *Postawa nadmiernie wymagająca*. Objawem osiowym jest naginanie dziecka do ideału funkcjonującego w wyobrażeniach rodziców oraz nie liczenie się z możliwościami rozwojowymi dziecka. Na postawę tę składa się ograniczanie prawa dziecka do samodzielności i do rozwoju zainteresowań indywidualnych. Oczywiście dziecko nie jest w stanie sprostać stale rosnącym wymaganiom rodziców i w konsekwencji podlega surowym karom. Taki stan rzeczy doprowadza do rozładowania wewnętrznych napięć w warunkach pozadomowych, w formie zachowań impulsywnych, pobudliwych, często agresywnych. *Postawa nadmiernego ochraniańia*, gdzie nieustanna pomoc rodzica jest odczytana przez dziecko jako komunikat: „nie jesteś w stanie”, „nie potrafisz samodzielnie”. Ochraniający rodzice, poprzez nagradzanie zachowań zależnych, utrudniają dziecku zdobycie umiejętności samodzielnego radzenia sobie w różnych kontekstach społecznych oraz sprzyjają kształtowaniu się u niego niskiej tolerancji na frustrację. Dla dzieci nadmiernie ochraniańnych istnieje dużo sytuacji trudnych wskutek braku samodzielności, zaradności i niezależności emocjonalnej, stąd też tendencje u nich do zachowań zawziętych, nerwowych, negatywnie nastawionych do otoczenia społecznego. *Postawa niekonsekwencji*, gdzie stosunek rodzica do dziecka jest zmienny, zależny od samopoczucia, nastroju oraz spraw osobistych związanych z życiem rodzinnym i pozarodzinnym. Postawa akceptująca, angażująca w sprawy dziecka, często przeplata się z ingerencją, krzykliwością, deklarowaniem różnych ograniczeń i kar. Brak stabilności w postępowaniu rodzica powoduje niezaspokojenie znaczących potrzeb dziecka, a w szczególności potrzeby bliskiego kontaktu uczuciowego, klimatu miłości rodzicielskiej i poczucia bezpieczeństwa. W efekcie frustracja potrzeb dziecka sprzyja zaburzeniom w rozwoju emocjonalnym i społecznym, przejawianym nasiloną agresją (por. Olweus, 1980; Marszał-Wiśniewska, Szymańska, 1982; Płopa 1983; Wolińska, 1997; Borecka-Biernat, 2000, 2001; Januszewska, 2001; Łukaszewicz, 2002).

Dla kształtowania się określonego nawyku zachowania wobec trudności ma duże znaczenie nie tylko to, co stwarza warunki zdobywania doświadczeń w działaniu i ich właściwej organizacji, ale również wzory sposobów reagowania na trudności. Wiele zachowań społecznych i sposobów rozwiązywania problemów

dziecko nabywa wzorując się na rodzicach. Rodzice, stanowiąc pierwszy wzór zachowań społecznych, tworzą grunt dla kształtowania się podstawowych modeli zachowań u dzieci w środowisku społecznym (por. Rostowska, 1993). Tyszkowa (1986) uznała, iż główne wzory reagowania na trudności dziecko znajduje w zachowaniach rodziców w sytuacjach napięć emocjonalnych oraz w ich ustosunkowaniu się do trudności i niepowodzeń dziecka w działaniu. Wpływ rodziców pełniących, najczęściej nieświadomie, rolę modeli nie zawsze bywa dla dziecka pozytywny. Często jest niepożądany, zakłócając rozwój dziecka i prowadzi do nabywania niepożądanych zachowań.

Liczne eksperymenty nad modelowaniem prowadzono w związku z problemami agresji (por. Ratzke i in., 1997; Wojciszke, 2000; Bryłka, 2000). Proces modelowania ma znaczenie w odniesieniu do agresji dzieci. Przyczyną powstawania agresji w środowisku rodzinnym jest obecność osoby agresywnej. Przejawiane zachowania agresywne, jeżeli są wzmacniane, mogą się utrwalić i przerodzić w nawyki atakowania. W powstawaniu zachowań agresywnych znaczącą rolę odgrywa ich „nagradzanie”. Jeżeli okaże się, że obserwowane zachowanie agresywne jest dla modelu skuteczne, nagradzane, prowadzi do zaspokojenia potrzeb, to jest dość duże prawdopodobieństwo, że obserwator będzie je naśladował w nadziei, iż jemu również przyniesie gratyfikację (por. Wojciszke, 2000). Oznacza to, że kiedy dziecko widzi, jak jego model otrzymuje za agresywne zachowania swoiste nagrody, np. ma to, czego chce, nie ponosi żadnych konsekwencji (lub konsekwencje są niewielkie) i ze strony rodziców brak jest wyraźnej dezaprobaty, dziecko zaczyna powielać podobne zachowania. W rezultacie prowadzi to do utrwalenia agresji jako skutecznego sposobu zachowania. Dziecko obserwując niezawodne skutki aktów agresji, nabiera przekonania, że jest ona sposobem rozwiązywania problemów czy dostępnym środkiem osiągnięcia celów. Przekonanie to włącza w kontekst interakcji społecznych, czego wyrazem są jego własne zachowania agresywne (por. Urban, 2005). Jednocześnie zaobserwowana agresja, gdy pozwala na osiągnięcie pożądanego celu, przenika do osobowości dziecka, wytworząc pogląd, że taki jest świat i że albo jest się zdobywcą, czemu sprzyja agresja, albo ofiarą. Pogląd, że agresja jest skutecznym sposobem radzenia sobie z trudnościami, że należy swoje cele realizować za wszelką cenę, może się kształtować niemal od urodzenia (por. Obuchowska, 2001). Zatem dziecko przejmuje ze środowiska rodzinnego agresywne formy zachowań i traktuje je jako skuteczne sposoby rozwiązywania problemów, osiągnięcia celów, realizacji własnych dążeń czy też radzenia sobie z sytuacją trudną.

Reasumując, należy podkreślić, że nawyki agresywnego zachowania się dorastającego dziecka wobec zagrożenia realizacji własnych dążeń kształtują się pod wpływem wychowawczych postaw rodziców oraz wzorów reagowania na trudności, znajdujących się w zachowaniu rodziców w sytuacjach zagrożenia osiągnięcia celu.

PROBLEMY BADAWCZE

Celem badań własnych było poszukiwanie rodzinnej etiologii strategii agresywnego radzenia sobie dorastającej młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego

(zmienna zależna) tkwiącej w postawach wychowawczych i prezentowanym modelu strategii agresywnego radzenia sobie rodziców w tych sytuacjach (zmienna niezależna). Badania uwzględniają płęć rodziców i dorastającę młodzieży.

Badania zmierzaly do odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jakie postawy rodzicielskie percypowane przez dzieci sprzyjają kształtowaniu strategii agresywnego radzenia sobie młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego ?
2. Czy występuje, a jeżeli tak, to w jakim stopniu, związek między strategią agresji stosowaną przez młodzież w sytuacjach konfliktu społecznego a prezentowanym modelem strategii agresywnego radzenia sobie przez ich rodziców (jednego lub obojga) w takich sytuacjach?

METODA

Pomiar. W badaniach posłużono się: Skalą Postaw Rodzicielskich w opracowaniu Plopy (1987), autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji dziecka (SRwSK) i autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego (KSRK).

Skala Postaw Rodzicielskich (SPR) Plopy, która służy do badania postaw rodzicielskich w percepcji dzieci, obejmuje 75 stwierdzeń w wersji dla matki i w wersji dla ojca. Badany, ustosunkowując się do każdego stwierdzenia, wybiera jedną z pięciu możliwych odpowiedzi: „prawdziwe”, „raczej prawdziwe”, „trudno mi ocenić”, „raczej nie prawdziwe” i „nieprawdziwe”, przypisując im odpowiednio 5, 4, 3, 2, 1 punkt. Kwestionariusz składa się z 5 skal, każda zaś zawiera po 15 stwierdzeń. Są to: Postawa Akceptacji-Odrzucenia (I), Postawa Autonomii (II), Postawa Ochroniająca (III), Postawa Wymagająca (IV), Postawa Niekonsekwentna (V). Kwestionariusz SRP jest narzędziem wystandaryzowanym. Sprawdzona jest moc dyskryminacyjna poszczególnych pytań oraz jego rzetelność i trafność. Opracowane są normy w skali stenowej dla dziewcząt i chłopców w wieku 13-19 lat.

Kwestionariusz autorski SRwSK składa się z dwóch wersji: „Moja matka” i „Mój ojciec”. Przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego, przy czym zachowania dorosłych poznawane są w percepcji ich dzieci. Narzędzie własnego autorstwa posiada opisy 16 sytuacji konfliktu społecznego w wersji „Moja matka” i taką samą liczbę opisów w wersji „Mój ojciec”. Do każdej z sytuacji podano cztery zachowania, wyrażające radzenie sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji ich dziecka: pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia (A), drugie do unikowego radzenia (U), trzecie do uległego radzenia (Ul), a czwarte do zadaniowego radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego (Z). Każdej z czterech możliwych odpowiedzi przyporządkowano wartość liczbową od 0 do 1. Suma punktów stanowiła wskaźnik liczbowy określający stopień natężenia każdej z tych strategii. Im wyższa wartość liczbowa wskaźnika, tym w większym stopniu dziecko postrzega swoich rodziców jako stosujących daną strategię.

Kwestionariusz odznacza się zadawalającymi wskaźnikami rzetelności w aspekcie zgodności wewnętrznej (*alfa*-Cronbacha). Współczynniki zgodności wewnętrznej są wysokie w wersji dla matek (M) i ojców (Oj) zarówno dla skali agresywnego radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji dziecka „A” (M: 0,71; Oj: 0,71), jak i w skali zadaniowego radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji dziecka „Z” (M: 0,71; Oj: 0,70). Rzetelność skali unikowego radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji dziecka „U” (M: 0,66; Oj: 0,66) oraz skali uległego radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji dziecka „UI” (M: 0,65; Oj: 0,65) wynosi niewiele poniżej wartości 0,70. Trafność diagnostyczną metody potwierdzono przez porównanie wyników uzyskanych od młodzieży w kwestionariuszu SRwSK „Moja matka” i „Mój ojciec” z wynikami uzyskanymi od ich rodziców w innych kwestionariuszach, oceniających zbliżone zmienne (Kwestionariusz stylu rozwiązywania konfliktów opracowany przez Wacha, Test stylu zachowań w konflikcie autorstwa Balawajder). Normy w skali stenowej opracowano na podstawie badania próby 811 uczniów (414 dziewcząt, 397 chłopców) w wieku 13-15 lat, z klas pierwszych, drugich i trzecich ze szkół gimnazjalnych z Wrocławia i okolicznych miejscowości, posiadających oboje rodziców.

Kwestionariusz autorski KSRK przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego podejmowanej przez młodzież w średnim wieku szkolnym. Składa się z opisu 33 sytuacji trudnych kontaktów społecznych. Do każdej sytuacji podano 4 zachowania wyrażające radzenie sobie z sytuacją konfliktu społecznego: pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia (A), drugie do unikowego radzenia (U), trzecie do uległego radzenia (UI), a czwarte do zadaniowego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego (Z). Wyniki uzyskuje się dla każdej skali oddzielnie, poprzez sumowanie zaznaczonych zachowań w 33 sytuacjach, należących do danej skali. Ponieważ skale składają się z 33 pozycji, osoby badane mogą w każdej z nich uzyskać od 0 do 33 punktów. Współczynniki rzetelności skal wyznaczone metodą wewnętrznej zgodności (*alfa*-Cronbacha) wynoszą od *alfa* = 0,73 (dla skal „Agresja”, „Uległość” i „Zadanie”) do *alfa*=0,694 (skala „Unik”). Trafność skal sprawdzono na wiele sposobów, między innymi potwierdzono trafność zbieżną w odniesieniu do rezultatów kwestionariusza A-R Ostrowskiej, Skali Zachowań Asertywnych dla Dzieci – CABS Michelsona i Wooda w adaptacji Oleś oraz kwestionariusza stylu rozwiązywania konfliktów przez adolescentów Honesa i wsp. w adaptacji Lachowskiej. Normy w skali stenowej opracowano na podstawie badania próby 1877 uczniów, w tym 975 dziewcząt i 902 chłopców w wieku 13-15 lat, z klas pierwszych, drugich i trzecich szkół gimnazjalnych ze wszystkich szesnastu województw w Polsce.

PRÓBA OSÓB BADANYCH

Próba osób badanych. Przebadano grupę 467 dziewczynek i 425 chłopców w wieku 13-15 lat. Ogółem w przeprowadzonych badaniach wzięły udział 892 osoby. Badani byli uczniami pierwszych, drugich i trzecich klas gimnazjalnych z Wroc-

ławia i okolicznych miejscowości. Badania miały charakter grupowy, a przeprowadzono je na terenie szkół.

ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ

Relacje między postawami rodzicielskimi matek i ojców (SPR) w percepcji młodzieży a ich strategią agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego (KSRK) przedstawione zostaną za pomocą współczynnika korelacji r -Pearsona. Informacje dotyczące współzależności między rozpatrywanymi zmiennymi zawiera tabela 1. Analizując dane liczbowe zawarte w tabeli 1 stwierdzono, iż wysoce istotne współczynniki korelacji są na ogół słabe w diadzie ojciec – dziecko (0,13-0,20), zaś niskie w diadzie matka – dziecko (0,20-0,32). Okazało się, że rola ojca w kształtowaniu strategii agresji u dziecka jest co najmniej tak samo ważna jak matki, zarówno w odniesieniu do dziewcząt, jak i chłopców. Wskazuje na to analiza porównawcza istotnych współczynników korelacji w przypadku matki i ojca. Uzyskuje ona tyle samo zależności w relacjach matka – córka (4 istotne) i ojciec – córka (4 istotne) oraz matka – syn (4 istotne) i ojciec – syn (4 istotne).

Tabela 1. Zestawienie wartości współczynnika korelacji r -Pearsona między skalami kwestionariusza SPR w wersji „Moja matka” i w wersji „Mój ojciec” a skalą „Agresji” kwestionariusza KSRK dla całej grupy (N=892) oraz dla dziewcząt (n=467) i chłopców (N=425)

Skale kwestionariusza S PR	Wersja kwestionariusza SPR	Skala „Agresja” kwestionariusza KSRK		
		Ogółem	Dziewczeta	Chłopcy
Postawa Akceptacja-Odrzucenie (I)	matka	-0,29	-0,27	-0,32
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,001$
	ojciec	-0,18	-0,20	-0,19
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,001$
Postawa Autonomii (II)	matka	-0,21	-0,20	-0,23
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,001$
	ojciec	-0,14	-0,15	-0,15
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,003$
Postawa Nadmiernie Ochroniająca (III)	matka	0,05	0,02	0,08
		n.i.	n.i.	n.i.
	ojciec	-0,04	-0,06	-0,02
		n.i.	n.i.	n.i.

Postawa Nadmiernie Wymagająca (IV)	matka	0,23	0,23	0,22
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,001$
	ojciec	0,16	0,17	0,13
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,01$
Postawa Niekonsekwentna (V)	matka	0,26	0,25	0,28
		$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,001$
	ojciec	0,15	0,14	0,16
		$p < 0,001$	$p < 0,002$	$p < 0,001$

n.i. – nieistotne

W sferze interakcji w diadzie matka – dzieci, które radzą sobie w sytuacji konfliktu społecznego za pomocą agresji, otrzymano istotną statystycznie współzależność między rezultatami w skali Postawy Akceptacji-Odrzucenia i w skali „Agresji” dla całej grupy ($r = -0,29$) i w zakresie tej samej postawy w grupie dziewcząt ($r = -0,29$) oraz w grupie chłopców ($r = -0,27$). Związek w zakresie postawy akceptacja-odrzućenie przyjmuje wartość ujemną ($p < 0,001$). Daje się również zauważyć w wynikach całej grupy współzależność między rezultatami w skali postawa Autonomii matki i w skali „Agresja” ($r = -0,21$), która potwierdza się też w grupie dziewcząt ($r = -0,20$) i w grupie chłopców ($r = -0,23$). Związek w zakresie postawy autonomii w percepcji młodzieży (ogółem i wydzielonej ze względu na płeć) przyjmuje wartość ujemną ($p < 0,001$). Analiza wyników w relacjach matka – dzieci, które stosują strategię agresji w sytuacji konfliktu społecznego, ujawniła także niski współczynnik korelacji, choć wysoce statystycznie istotny ($p < 0,001$) w zakresie postawy nadmiernie wymagającej w całej grupie ($r = 0,23$) oraz w grupie dziewcząt ($r = 0,23$) i chłopców ($r = 0,22$). Ponadto istotne statystycznie wskaźniki korelacji spostrzeganych postaw wychowawczych matek ujawniają istnienie związku zachodzącego w zakresie postawy niekonsekwentnej a agresją jako strategią radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego dla całej badanej grupy ($r = 0,26$) oraz dla grupy dziewcząt ($r = 0,25$) i chłopców ($r = 0,28$). Jest rzeczą interesującą, że w każdej z zaobserwowanych statystycznie zmiennych korelacji mamy do czynienia z istotną siłą związku między badanymi czynnikami.

Należałoby więc stwierdzić, iż wyniki w grupie matka–dzieci mogą świadczyć o tym, że strategię agresji radzenia sobie u młodzieży (ogółem i wydzielonej ze względu na płeć) wzmagają matki, które nie zapewniają dzieciom ciepła uczuciowego, są wrogo nastawione, nie wsłuchują się w potrzeby i pragnienia dzieci nie biorą ich pod uwagę w trakcie podejmowania różnorodnych decyzji rodzicielskich, przy tym nie unikają rygorystycznych wymagań, które poddają surowej i ostrej dyscyplinie, a jednocześnie brak jest stabilności w ich postępowaniu wychowawczym, co sprzyja wyzwalaniu agresji u młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego.

W diadzie ojcowie–dzieci analiza statystyczna wykazała, iż związek między spostrzeganymi postawami ojców a strategią agresywną radzenia sobie ich dorasta-

jących dzieci okazał się istotny statystycznie w zakresie postawy akceptacji-odrzućenia dla całej grupy ($r = -0,18$) i dla grup wydzielonych ze względu na płeć ($r = -0,20$ Dz., $r = -0,19$ Chł.). Związek w zakresie postawy akceptacji-odrzućenia uzyskuje wskaźnik ujemny ($p < 0,001$). Poza tym występuje słaby, choć istotny statystycznie współczynnik korelacji ($p < 0,001$), między spostrzeganą postawą autonomii ojca a agresją jako strategią radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego dla całej grupy ($r = -0,14$) oraz dla grupy dziewcząt ($r = -0,15$) i chłopców ($r = -0,15$). Związek w zakresie postawy autonomii przyjmuje wartość ujemną ($p < 0,001$). W wynikach całej grupy istnieje istotna statystycznie współzależność między rezultatami w skali Postawy Nadmiernie Wymagającej ojca i w skali Agresji kwestionariusza SRSK ($r = 0,16$), która potwierdza się w grupie dziewcząt ($r = 0,17$) i w grupie chłopców ($r = 0,13$). Ponadto istotnie statystycznie wskaźniki korelacji spostrzeganych postaw wychowawczych ojców ujawniają istnienie związku zachodzącego w zakresie postawa niekonsekwentnej dla całej badanej grupy młodzieży ($0,15$) oraz dla grupy dziewcząt ($r = 0,14$) i chłopców ($r = 0,16$).

Trudno nie zauważyć, iż wyniki w grupie ojcowie – dzieci świadczą o tym, że strategię agresji radzenia sobie u młodzieży (ogółem i wydzielonej ze względu na płeć) kształtują ojcowie, którzy przejawiają w stosunku do dzieci chłód uczuciowy, ograniczają z nimi kontakty, nie interesują się ich sprawami oraz poczynaniami, nie uwzględniają ich potrzeb i pragnień, a jednocześnie nie unikają rygorystycznych wymagań, stosując wrogi nadzór i nierzadko ujawniając brak stabilności w postępowaniu wychowawczym, co prowadzi do wyzwolenia u młodzieży reakcji obronnych w postaci agresji w sytuacji konfliktu społecznego.

Należy pamiętać, że wnioski te dotyczą sytuacji, w której poszczególne postawy rodzicielskie są rozpatrywane w izolacji od pozostałych. Współwystępowanie zależności między zmiennymi sugeruje istnienie jakiegoś zespołu postaw wychowawczych spostrzeganych u rodziców, które wyznaczają – przynajmniej w pewnym stopniu – strategię agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego. W celu uzyskania informacji o tym, jaki zespół postaw rodzicielskich warunkuje występowanie strategii opartej na agresji dziecka, wykorzystano metodę regresji wielokrotnej (według procedury krokowej) (tabela 2). Za zmienną zależną przyjęto wyniki w skali „Agresja” z kwestionariusza do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSRK), jako zbiór zmiennych niezależnych potraktowano zarówno wyniki w pięciu skalach dla wersji „Moja matka”, jak i „Mój ojciec” kwestionariusza Skala Postaw Rodzicielskich (SPR) Płopy.

Pierwszą analizę przeprowadzono na wynikach całej grupy badanej młodzieży stosującej strategię agresji radzenia sobie, bez względu na płeć (por. tabela 2).

Pięć postaw rodzicielskich okazało się istotnych w równaniu regresyjnym. Na poziom strategii agresji radzenia sobie w całej grupie młodzieży wpływają następujące spostrzegane przez dorastające dzieci postawy wychowawcze rodziców: postawa akceptacji-odrzućenia, postawa ochraniająca i postawa niekonsekwentna matki oraz postawa ochraniająca i postawa wymagająca ojca. Związek w zakresie postawy akceptacji-odrzućenia matki i postawy ochraniającej ojca uzyskuje wskaź-

nik ujemny. Współczynnik wielokrotnej determinacji jest niewysoki ($R^2 = 0,12$), co oznacza, że może istnieć stosunkowo wiele innych zmiennych współdeterminujących poziom strategii agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego.

Tabela 2. Krokowa regresja wielokrotna wyniku w skali „Agresja” kwestionariusza KSRK względem skal kwestionariusza SPR wersji „Moja Matka” i „Mój ojciec”: wyniki dla całej grupy ($N = 892$) oraz dla dziewcząt ($N = 467$) i chłopców ($N = 425$)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	t	Poziom p <
Ogółem	I Matki	-0,19	-0,02	0,003	-4,72	0,000003
	III Matki	0,10	0,008	0,003	2,41	0,02
	V Matki	0,13	0,008	0,003	3,04	0,002
	III Ojca	-0,12	-0,009	0,003	-3,08	0,002
	IV Ojca	0,14	0,008	0,002	3,81	0,0002
	W.wolny			0,27	0,21	1,30
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = 0,35$						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = 0,12$						
Istotność równania: $F(5,886) = 24,37; p < 0,00001$						
Błąd std. Estymacji: 0,73						
Dziewczęta	I Matki	-0,17	-0,01	0,003	-3,56	0,0004
	IV Matki	0,13	0,007	0,003	2,43	0,02
	V Ojca	0,18	0,01	0,003	4,01	0,00007
	W.wolny			0,01	0,28	0,05
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = 0,35$						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = 0,12$						
Istotność równania: $F(3,463) = 21,73; p < 0,00001$						
Błąd std. Estymacji: 0,73						
Chłopcy	I Matki	-0,18	-0,01	0,003	-3,72	0,0002
	V Matki	0,22	0,01	0,003	4,46	0,00001
	W.wolny			0,43	0,28	1,57

Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = 0,33$

Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = 0,11$

Istotność równania: $F(2,422) = 25,44; p < 0,00001$

Błąd std. Estymacji: 0,73

Legenda: I – postawa Akceptacji-Odrzucenia, II – postawa Autonomii, III – Postawa Ochraniająca, IV – postawa Wymagająca, V – postawa Niekonsekwentna

Badania wskazują, że matki młodzieży wykorzystującej w konflikcie strategię agresji, w ich percepcji są chłodne emocjonalnie, nie okazują ciepła uczuciowego, deprecjonują potrzeby emocjonalne, unikają kontaktu z dzieckiem. Jest rzeczą interesującą, że stosunek emocjonalny matki do dziecka jest zmienny, zależny od chwilowego nastroju, samopoczucia czy innych spraw osobistych, niekoniecznie związanych z życiem rodzinnym (postawa niekonsekwentna). Nadmierny dystans uczuciowy, niechęć, wrogość matki przeplata się z nawiązywaniem kontaktu emocjonalnego z dzieckiem. Warto zwrócić uwagę na zaznaczający się z jednej strony dystans uczuciowy (postawa odrzucająca), z drugiej zaś na koncentrację uczuciową (postawa ochraniająca) matki wobec dziecka stosującego strategię opartą na agresji, co świadczy o niekonsekwentnym podejściu wychowawczym matki. Doświadczenie niestabilności emocjonalnej (koncentracja i dystans uczuciowy) w relacjach z matką stanowi silny czynnik frustrujący, który sprawia, iż dziecko w sytuacjach konfliktu społecznego może ujawnić podwyższony poziom wrogości i agresji.

Ojcowie młodzieży wykorzystującej w działaniu strategię agresji w ich percepcji uważają się za autorytet we wszystkich sprawach dziecka. Zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania, ojciec traktuje dziecko bezwzględnie. Perfekcjonistycznie podchodzi do oceny wykonywanych przez dziecko obowiązków i zadań, nie licząc się z jego możliwościami. Ojciec akceptuje tylko te poczynania dziecka, które są zgodne z jego oczekiwaniami. Surowo egzekwuje wykonywanie swoich poleceń, nie toleruje rozbieżności między postępowaniem i osiągnięciami dziecka a własnymi oczekiwaniami. Jak widać przemoc fizyczna jest uznawana przez ojca jako środek realizowania własnych życzeń i jako strategia rozwiązywania sytuacji konfliktowych. Dziecko widzi, że ojciec odnosi przy tym sukces, dlatego skłania się do tego, aby naśladować podobne zachowania. Zatem dziecko przejmuje od rodzica agresywne formy zachowań i traktuje je jako skuteczne sposoby rozwiązywania problemów, osiągania celów czy też radzenia sobie z sytuacją konfliktu.

Przeprowadzono odrębne analizy dla grup wydzielonych ze względu na płeć. Czy te same postawy macierzyńskie i ojcowskie okażą się istotne dla dziewcząt? Na to pytanie odpowiadają wyniki kolejnej analizy regresji, przedstawione w tabeli 2. Trzy spostrzegane przez córki postawy wychowawcze rodziców okazały się istotne w równaniu regresyjnym. Poziom strategii opartej na agresji u dziewcząt jest wyznaczony w małym stopniu nasileniem postawy akceptacji-odrzucającej i postawy nadmiernie wymagającej matki oraz postawy niekonsekwentnej ojca. Postawa

akceptacji–odrzućenia matki uzyskała wskaźnik ujemny. Współczynnik determinacji jest niewysoki ($R^2 = 0,12$), co oznacza, iż jedynie 12% zmienności agresywnego sposobu radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego u dziewcząt zostało wyjaśnione oddziaływaniem przyjętego zespołu zmiennych niezależnych. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji w grupie dziewcząt.

Matki dziewcząt wykorzystujących w konflikcie strategię agresji w ich percepcji są chłodne emocjonalnie, nie okazują ciepła uczuciowego, traktują córkę bezwzględnie, zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania. Matka uważa się za autorytet we wszystkich sprawach córki, nie rozumie rodzących się nowych potrzeb dziecka, w szczególności potrzeby autonomii, samodzielności i współdecydowania o swoich sprawach. Matka ostro egzekwuje wykonywanie poleceń, zakazów i nakazów, nie toleruje krytyki, sprzeciwu. Akceptuje tylko te poczynania córki, które są zgodne z jej poglądami, oczekiwaniami. Z tego wynika, że nasilenie strategii polegającej na agresywnym zachowaniu się dziewcząt w sytuacji konfliktu społecznego pozostaje w prostym związku ze stopniem frustracji ich potrzeb emocjonalnych (miłości, zależności emocjonalnej) i wzorem agresywnego zachowania prezentowanego przez matkę.

Relacje dziewcząt z ojcami świadczą o tym, że stosunek ojca do córki oceniany jest jako zmienny, zależny od chwilowego nastroju, samopoczucia oraz spraw osobistych, związanych z życiem rodzinnymi i pozarodzinnymi. Należy sadzić, że postawa akceptująca, angażująca w sprawy córki, często przeplata się z nadmierną ingerencją, krzykliwością, deklarowaniem ograniczeń i kar. Brak stabilności w postępowaniu ojca stanowi silny czynnik frustrujący, który sprawia, iż dziewczęta w sytuacjach konfliktu społecznego mogą ujawniać podwyższony poziom złości i agresję.

Jaki zespół postaw rodzicielskich okaże się istotny dla chłopców? Na to pytanie odpowiadają wyniki kolejnej analizy regresji, co przedstawia tabeli 2. Poziom strategii agresji radzenia sobie u chłopców jest wyznaczony postawą akceptacji–odrzućenia i postawą niekonsekwencji matki. Współczynnik wielokrotnej determinacji $R^2 = 0,11$ i świadczy o tym, że 11% zmienności w zakresie agresji jako strategii radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego daje się wyjaśnić na podstawie wspomnianych postaw macierzyńskich. Związek w zakresie postawy akceptacja–odrzućenie matki uzyskuje wskaźnik ujemny. Relacje synów z matkami świadczą o tym, że matka oceniana jest jako osoba chłodna, niedostrzegająca problemów i potrzeb dziecka. Próby emocjonalnego zbliżenia się syna do matki są przez nią traktowane negatywnie. Matka nie wykazuje poszanowania dla potrzeb psychologicznych syna, ogranicza się do zaspakajania potrzeb materialnych. Tak więc chłopiec nie odczuwa przyjemności, ciepła i satysfakcji w obcowaniu z matką. Warto zwrócić również uwagę na ujawniony w badaniach fakt, że stosunek matki do syna w percepcji chłopców wykorzystujących w sytuacji konfliktu strategię agresji jest zmienny. Zależy on od chwilowego nastroju, samopoczucia i spraw osobistych. „Wewnętrzny” stan matka przenosi na relację z synem. Ignorowanie spraw dziecka, krzykliwość, deklarowanie ograniczeń i kar przeplata się z posta-

wą akceptującą, angażującą się w sprawy dziecka. Zatem nasilenie strategii agresji w sytuacji konfliktu chłopca pozostaje w prostym związku ze stopniem frustracji potrzeb emocjonalnych (miłości, zależności, bezpieczeństwa) i braku stabilności w postępowaniu matki.

Charakterystyki związku między strategiami radzenia sobie matek i ojców (SRwSK) a strategią agresji radzenia sobie stosowaną przez młodzież w sytuacjach konfliktu społecznego (KSRK), dokonano za pomocą współczynnika korelacji *r*-Pearsona. Rezultaty zastosowania tej metody przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Współczynniki korelacji *r*-Pearsona między wynikami w skalach kwestionariusza SRwSK a rezultatami w skali „Agresja” w kwestionariuszu KSRK dla całej grupy (Og. *N* = 892) oraz dla dziewcząt (Dz. *N* = 467) i chłopców (Chł. *N* = 425)

Skala: KSRK Skala: SRwSK		Współczynnik korelacji	Strategia agresji		
			Ogółem	Dziewczęta	Chłopcy
Matka	Strategia	<i>r</i>	0,49	0,56	0,40
	agresji	<i>p</i>	0,01	0,01	0,001
	Strategia	<i>r</i>	0,17	0,17	0,17
	uniku	<i>p</i>	0,001	0,001	0,001
	Strategia	<i>r</i>	-0,11	-0,13	-0,10
	ulegania	<i>p</i>	0,002	0,007	0,04
Ojciec	Strategia	<i>r</i>	-0,39	-0,44	-0,34
	zadaniowa	<i>p</i>	0,01	0,001	0,001
	Strategia	<i>r</i>	0,32	0,33	0,30
	agresji	<i>p</i>	0,001	0,001	0,001
	Strategia	<i>r</i>	-0,10	-0,15	-0,03
	uniku	<i>p</i>	0,004	0,002	n.i.
	Strategia	<i>r</i>	-0,004	0,06	-0,06
	ulegania	<i>p</i>	n.i.	n.i.	n.i.
	Strategia	<i>r</i>	-0,20	-0,20	-0,22
	zadaniowa	<i>p</i>	0,001	0,001	0,001

n.i. nieistotne

Współczynniki korelacji między strategią agresji radzenia sobie młodzieży a strategiami radzenia sobie matek wskazują na występowanie istotnych zależności w zakresie strategii agresji radzenia sobie matek w grupie młodzieży ($r = 0,49$) oraz w zakresie tej samej strategii w grupie dziewcząt ($r = 0,56$) i chłopców ($r = 0,40$). Wskaźniki korelacji zachodzące między strategią agresji radzenia sobie matek a agresywnym radzeniem sobie młodzieży są umiarkowane. Istotne znaczenie w kształtowaniu strategii agresji radzenia sobie młodzieży mają również matki, które w sytuacjach konfliktu społecznego stosują strategię polegającą na ucieczce od problemów ($r = 0,17$; Og.; Dz.; Chł.). Warto dodać, iż w percepcji dorastającej młodzieży związek między strategią polegającą na unikaniu konfliktów przez matki a poziomem ich strategii agresji okazał się słaby. Natomiast strategie ulegania i zadaniowa prezentowane przez matki uzyskały wskaźnik ujemny, zarówno w grupie młodzieży (Ul: $r = -0,11$; Z: $r = -0,39$) oraz w grupie dziewcząt (Ul: $r = -0,13$; Z: $r = -0,44$) i chłopców (Ul: $r = -0,10$; Z: $r = -0,41$) stosujących w sytuacjach konfliktu społecznego strategię agresji. Uzyskane współzależności upoważniają do wniosku, że dla powstania strategii agresywnej u młodzieży istotne znaczenie ma spostrzegana u matki strategia agresji stosowana w sytuacjach konfliktu społecznego. Świadczy to o tym, iż matki spostrzegane jako stosujące strategię opartą na agresji przyczyniają się do modelowania u dorastających dzieci (w całej grupie oraz ze względu na płeć) strategii polegającej na zachowaniu agresywnym w sytuacjach konfliktu społecznego.

Uzyskane współczynniki korelacji między strategią agresji młodzieży a strategiami radzenia sobie ojców wskazują na występowanie istotnych zależności w zakresie strategii o charakterze agresji ojców w grupie młodzieży ($r = 0,32$) oraz w zakresie tej samej strategii w grupie dziewcząt ($r = 0,33$) i chłopców ($r = 0,30$). Jednakże wskaźniki korelacji zachodzące między strategią agresji radzenia sobie ojców a agresywnym radzeniem sobie młodzieży nie są wysokie. Związek w zakresie strategii polegającej na unikaniu konfliktów przez ojców przyjmuje wartość ujemną ($0,002 < p < 0,004$), zarówno w grupie młodzieży ($r = -0,10$), jak i w grupie dziewcząt ($r = -0,15$) wykazującej wyuczoną dyspozycję do agresywnego sposobu radzenia sobie z sytuacjami konfliktu społecznego. Podobnie wskaźnik ujemny uzyskała zależność między strategią zadaniową ojców a strategią agresji w grupie młodzieży ($r = -0,20$) oraz w grupie dziewcząt ($r = -0,20$) i chłopców ($r = -0,22$). Stwierdzono brak związku między strategią uległego radzenia sobie ojców a strategią agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego. Z badań wynika, że w kształtowaniu strategii agresji radzenia sobie w badanej grupie młodzieży dorastającej (cała grupa oraz ze względu na płeć) istotne znaczenia ma także postać ojca, który zmagając się z sytuacją konfliktu społecznego, stosuje strategię agresji.

Należy pamiętać, że wnioski te dotyczą sytuacji, w której poszczególne strategie radzenia sobie matki oraz ojca w sytuacji konfliktu społecznego są rozpatrywane w izolacji od pozostałych. Współwystępowanie zależności między zmiennymi sugeruje istnienie jakiegoś zespołu strategii radzenia sobie matki oraz ojca w sytuacji konfliktu społecznego, które wyznaczają – przynajmniej w pewnym stopniu – strategię agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego.

W celu ustalenia, jaki zespół strategii radzenia sobie matki i ojca w sytuacji konfliktu społecznego współdeterminuje poziom strategii agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego, wykorzystano metodę regresji wielokrotnej (tabela 4). Za zmienną zależną przyjęto wyniki w skali „Agresja” z kwestionariusza KSRK a jako zbiór zmiennych niezależnych potraktowano wyniki w czterech skalach kwestionariusza KSRwSK w wersji „Moja matka” i „Mój ojciec”.

Tabela 4. Krokowa regresja wielokrotna wyniku w skali agresji (A) kwestionariusza KSRK względem skal kwestionariusza KSRwSK w wersji „Moja matka” i „Mój ojciec”: wyniki dla całej grupy ($N = 892$) oraz dla dziewcząt ($N = 467$) i chłopców ($N = 425$)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	t	Poziom $p <$
Ogółem	„A” matka	0,20	0,07	0,02	4,22	0,00003
	„Ul” matka	-0,09	-0,04	0,02	-2,01	0,05
	„Z” matka	-0,23	-0,05	0,01	-4,50	0,000008
	„U” ojciec	-0,18	-0,07	0,01	-4,58	0,000005
	„Ul” ojciec	-0,11	-0,05	0,02	-3,27	0,001
	„Z” ojciec	-0,18	-0,05	0,01	-4,13	0,00004
	W.wolny		1,22	0,21	5,89	0,000001
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = 0,46$						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = 0,21$						
Istotność równania: $F(6,885) = 39,18; p < 0,000001$						
Błąd std. Estymacji: 0,69						
Dziewczęta	„U” matka	-0,12	-0,05	0,02	-2,20	0,03
	„Ul” matka	-0,27	-0,11	0,02	-5,75	0,000001
	„Z” matka	-0,54	-0,12	0,01	-8,81	0,000001
	„A” ojciec	0,11	0,04	0,02	2,45	0,02
	W.wolny		1,45	0,21	6,95	0,000001
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = 0,48$						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = 0,23$						
Istotność równania: $F(4,462) = 35,22; p < 0,000001$						
Błąd std. Estymacji: 0,68						

Chłopcy	„A” matka	0,25	0,09	0,02	4,94	0,000001
	„Z” matka	-0,12	-0,03	0,01	-2,24	0,03
	„U” ojciec	-0,22	-0,08	0,02	-3,73	0,0002
	„Ul” ojciec	-0,15	-0,06	0,02	-2,96	0,003
	„Z” ojciec	-0,25	-0,06	0,02	-3,76	0,0002
	W.wolny		1,09	0,23	4,67	0,000004

Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = 0,44$

Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = 0,19$

Istotność równania: $F(5,419) = 19,81; p < 0,00001$

Błąd std. Estymacji: 0,70

Legenda: „A” – strategia agresji w sytuacji konfliktu społecznego, „U” – strategia uniku w sytuacji konfliktu społecznego, „Ul” – strategia uległości w sytuacji konfliktu społecznego, „Z” – strategia zadaniowa w sytuacji konfliktu społecznego

Pierwszą analizę przeprowadzono na wynikach całej grupy badanej młodzieży stosującej strategię agresji radzenia sobie, bez względu na płeć (tabela 4). Sześć strategii radzenia sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego okazało się istotnych w równaniu regresyjnym. Na poziom strategii agresji radzenia sobie młodzieży (ujmując badanych całościowo) w sytuacji konfliktu społecznego wpływ mają następujące, spostrzegane przez dorastające dzieci strategie radzenia sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego: strategia agresji, strategia uległości i strategia zadaniowa matki oraz strategia uniku, strategia uległości i strategia zadaniowa ojca. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji stosowanej przez młodzież w konflikcie społecznym. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom strategii agresji matki w sytuacji konfliktu społecznego oraz niższy poziom strategii obrony (unik, uległość) oraz strategii zadaniowej matki i ojca, tym wyższy poziom agresji jako strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego. Jak widać, agresywne wzory reagowania na konflikt młodzież znajduje w zachowaniu się matki w sytuacjach konfliktu społecznego. Współczynnik determinacji wielokrotnej $R^2 = 0,21$ i wskazuje, że 21% wariacji zmiennej zależnej „strategia agresji radzenia sobie młodzieży” została wyjaśniona oddziaływaniem przyjętego zespołu zmiennych niezależnych.

Przeprowadzono odrębne analizy dla grup wydzielonych ze względu na płeć (por. tabela 4). Zauważono, że cztery strategie radzenia sobie rodziców z sytuacją konfliktu społecznego miały istotny bezpośredni wpływ na strategie agresji dziewcząt w konflikcie: strategia uniku, strategia uległości, strategia zadaniowa matki oraz strategia agresji ojca. Oznacza to, że im niższy poziom strategii obrony (unik, uległość) i strategii zadaniowej matki w sytuacji konfliktu społecznego oraz wyższy poziom strategii agresji ojca w sytuacji konfliktu społecznego, tym wyższy poziom strategii agresji wykorzystywanej przez dziewczęta w sytuacjach

konfliktu społecznego. Agresywne wzory reagowania na konflikt znajdują dziewczęta w zachowaniu się ojca w sytuacjach konfliktu społecznego. Wydaje się, że strategia agresji radzenia sobie ojca ma wpływ na strategię agresji radzenia sobie dziewcząt w sytuacji konfliktu społecznego. Oznacza to, że ojciec spostrzegany jako stosujący w sytuacjach konfliktu strategię opartą na agresji, przyczynia się do modelowania u dziewcząt strategii polegającej na agresywnym zachowaniu w sytuacji konfliktu społecznego. Można się tu powołać na zasady teorii identyfikacji, głoszące, że główny wpływ na proces uspołecznienia dziewcząt wywierają cechy osobowości tego z rodziców, z którym się one utożsamiają, a nie fakt zgodności modelu i identyfikującej się z nim osoby (por. Rychlak, Legerski, 1967). Współczynnik wielokrotnej determinacji jest niewysoki (0,23), co oznacza, iż 23% zmienności agresywnego sposobu radzenia sobie dziewcząt w sytuacji konfliktu społecznego wyjaśniają przewidziane w teoretycznym modelu zmienne niezależne. Pozostałe wskaźniki strategii radzenia sobie rodziców uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji w grupie dziewcząt.

Sprawdzono również, jakie strategie radzenia sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego mają wpływ na poziom strategii agresji u chłopców. Spośród ośmiu zmiennych niezależnych pięć było istotnych w równaniu regresyjnym. Są nimi: strategia agresji i strategia zadaniowa matki oraz strategia uniku, strategia ulegania i strategia zadaniowa ojca. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom strategii agresji matki w sytuacji konfliktu społecznego oraz niższy poziom strategii obrony (unik, uległość) ojca i niższy poziom strategii zadaniowej matki i ojca, tym wyższy poziom strategii agresji stosowanej przez chłopców w sytuacjach konfliktu społecznego. Wynik ten sugeruje, że strategia agresji radzenia sobie matki ma wpływ na strategię agresji radzenia sobie chłopców, ujawnianą w sytuacji konfliktu społecznego. Matki dostarczają chłopcom agresywnych wzorów reagowania na sytuacje konfliktu społecznego. Chłopcy uczą się tych wzorów przez obserwowanie zachowań matek. Oznacza to, że matka spostrzegana jako stosująca w sytuacjach konfliktu społecznego strategię opartą na agresji, przyczynia się do modelowania u chłopców strategii polegającej na agresywnym zachowaniu, wykorzystywanej w sytuacji konfliktu społecznego. Powołując się na wspomniane już zasady teorii identyfikacji, głoszące, że główny wpływ na proces uspołecznienia chłopców wywierają cechy osobowości tego z rodziców, z którym się on utożsamia, a nie fakt zgodności modelu i identyfikującej się z nim osoby (por. Rychlak, Legerski, 1967). Współczynnik determinacji wielokrotnej $R^2 = 19$ i wskazuje, że 19% wariacji zmiennej zależnej „strategia agresji w grupie chłopców” wyjaśniają przewidziane w teoretycznym modelu zmienne niezależne. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji w grupie chłopców.

Reasumując: na podstawie analizy krokowej regresji wielokrotnej stwierdzono, iż określone strategie radzenia sobie rodziców w konflikcie, decydują o wyborze w sytuacji konfliktu społecznego agresywnej strategii radzenia sobie dorastających dzieci. Młodzież (ujmując badanych całościowo i ze względu na płeć) stosująca strategię agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego stwierdza, że rodzice w radzeniu sobie w sytuacjach konfliktu społecznego wykorzystują strate-

gię polegającą na agresywnym zachowaniu, nie stosują w konfliktowych dla siebie sytuacjach strategii o charakterze obronnym (unik, uległość) i nie ujawniają zadaniowego nastawienia do problemu, są mało aktywni w poszukiwaniu rozwiązania problemu. Podobieństwo strategii radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego u rodziców i dorastających dzieci wskazuje na nabywanie strategii agresji radzenia sobie dziecka na drodze społecznego uczenia się przez obserwację i wzorowanie się na rodzicach. Należy dodać, że matka spostrzegana jako stosująca strategię opartą na agresji przyczynia się do modelowania u chłopców strategii polegającej na agresywnym zachowaniu, wykorzystywanej w sytuacjach konfliktu społecznego. Okazało się również, że agresywna strategia ojca wpływa na poziom agresywnej strategii dziewcząt. Warto zwrócić uwagę na preferencje oddziaływań sprzyjających strategii agresji radzenia sobie dziewcząt i chłopców w wieku dorastania przez rodzica odmiennej płci. Może to świadczyć o tym, że na agresywne radzenie sobie w sytuacjach konfliktu społecznego dziewczynki i chłopca wpływają przede wszystkim cechy osobowe tego z rodziców, z którymi dziecko się utożsamia, nie zaś zgodność płci przedmiotu i podmiotu interakcji (por. Rychlak, Legerski, 1967). Z przytoczonych danych wynika, że konstelacja strategii radzenia sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego wyjaśnia od 19% do 23% zmienności w zakresie agresywnego radzenia sobie młodzieży (ogółem i ze względu na płeć) w sytuacjach konfliktu społecznego.

PODSUMOWANIE WYNIKÓW BADAŃ

Analiza wyników badań ujawniła, że matki młodzieży wykorzystującej w konflikcie strategię agresji, w ich percepcji są chłodne emocjonalnie, nie okazują ciepła uczuciowego, są wrogo ustosunkowane i unikają kontaktu z dorastającym dzieckiem. Przy czym stosunek emocjonalny matki do syna jest zmienny, zależny od chwilowego nastroju, samopoczucia czy innych spraw osobistych, niekoniecznie związanych z życiem rodzinnym. Nadmierny dystans uczuciowy, niechęć i wrogość matki przeplatają się z nawiązywaniem kontaktu emocjonalnego z synem. Świadczy to o niezrównoważonym podejściu emocjonalnym matki do syna. Można przypuszczać, że doświadczenie niestabilności emocjonalnej (koncentracja i dystans uczuciowy) w relacjach z matkami skutkuje u synów chwiejnością emocjonalną w relacjach społecznych. W sytuacjach konfliktowych chłopcy mogą ujawniać podwyższony poziom wrogości i agresji (por. Kobak, Sceery, 1988).

Matki cechuje również chęć kierowania i podporządkowania życia córek własnym wzorcom i wymaganiom. Wprowadzają ścisłe zarządzenia oraz żądają bezwzględnego ich przestrzegania. Matkę cechuje dominacja, despotyzm i nieliczenie się ze zdaniem córki. Zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania, matka surowo egzekwuje wykonanie poleceń, nakazów, zakazów i nie toleruje krytyki lub sprzeciwu. Perfekcjonistycznie podchodzi do oceny wykonywanych przez córkę obowiązków oraz zadań, nie licząc się z jej możliwościami. Akceptuje tylko te poczynania córki, które są zgodne z jej poglądami czy oczekiwaniami. Nie stara się zrozumieć, co córka myśli i odczuwa. Taka postawa matki koliduje z potrzebami córki, a w szczególności z potrzebą autonomii, samo-

dzielności i współdecydowania. Nierzadko systematyczne korygowanie i krytyka doprowadza córkę do sprzeciwu i negowania autorytetu matki. Warto zaznaczyć, że wszelkie kary stosowane przez matkę, są traktowane jako przejaw agresji wobec córki, będący pewnego rodzaju wzorcem zachowania, który utrwała się w dziecku w postaci nawyku agresywnego reagowania na inne osoby, przedmioty ze swego środowiska czy sytuacje konfliktowe (por. Oleś, Januszewska, Steuden 1992; Ratzke i in. 1997; Mendecka, 1998).

Badania wykazały także brak stabilności w postępowaniu ojców wobec córek. Stosunek ojca do córki jest zmienny, zależy od chwilowego samopoczucia, nastroju i spraw osobistych związanych z życiem rodzinnym. Ojciec okazjonalnie obdarza córkę uczuciem, stwarza ciepły klimat miłości i poświęca jej wiele uwagi. Postawa akceptująca, angażująca ojca w sprawy córki, przeplata się z ubóstwem uczuć pozytywnych, chłodem uczuciowym, wrogością, niechęcią, powściągliwością, nie liczeniem się ojca z zdaniem córki, krzykliwością oraz deklarowaniem różnych ograniczeń i kar. Niestabilność emocjonalna doświadczana w relacjach z ojcem stanowi silny czynnik frustrujący, który sprawia, iż dziewczęta w sytuacjach konfliktu społecznego mogą ujawniać agresję i podwyższony poziom wrogości wobec otoczenia (por. Kobak, Sceery, 1988; Obuchowska, 2001).

Analiza przedstawionych wyników badań ujawniła, iż matki stosujące strategię opartą na agresji, przyczyniają się do modelowania u chłopców strategii polegającej na agresywnym zachowaniu w sytuacji konfliktu społecznego. Matki dostarczają chłopcom agresywnych wzorów reagowania na konflikt. Synowie uczą się oni tych wzorów przez obserwowanie zachowań matki w warunkach zagrożenia realizacji jej własnych dążeń. Nasuwa się tu przypuszczenie, iż w grupie chłopców znaczenie w kształtowaniu strategii agresji mają cechy osobowe matki, z którą się utożsamiają, a nie zgodność płci modela i osoby identyfikującej (por. Rychlak, Legerski, 1967).

Ponadto uzyskane wyniki badań wskazują, że dla powstawania strategii agresji u dziewcząt istotne znaczenia ma spostrzegana u ojca strategia agresji, stosowana w okresie zmagania się z sytuacją konfliktu społecznego (por. Rostowska, 1997). Warto zwrócić uwagę na preferencję oddziaływań sprzyjających strategii agresji radzenia sobie dziewcząt w wieku dorastania przez rodzica odmiernej płci. Można powołać się tu na zasady socjokulturowej teorii identyfikacji, głoszące, że główny wpływ na uspołecznienie dziewcząt wywierają cechy osobowości tego z rodziców, z którymi dzieci się utożsamiają, a nie fakt zgodności płci modela i identyfikującej się z nim osoby (por. Rychlak, Legerski, 1967).

Opierając się na tych wynikach można stwierdzić, że proces modelowania odgrywają istotną rolę w genezie agresywnego sposobu radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego, którego dorastające dziecko uczy się przez obserwację i częsty kontakt z rodzicami, przejawiającymi taki sposób radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego, a więc przez społeczne uczenie. Skutkiem procesu uczenia się społecznego i wzorowania się na rodzicach są formy reagowania dziecka na sytuacje konfliktu społecznego skoncentrowane na agresji. Dorastająca młodzież przyjmuje od najbliższego otoczenia agresywne formy zachowań i traktuje je jako

skuteczne sposoby rozwiązywania problemów, osiągnięcia celów czy też radzenia sobie z konfliktem (por. Patterson, 1986; Urban, 2005).

Podsumowując, stwierdzić można, iż agresywny sposób reagowania młodzieży na napięcie emocjonalne, powstające w sytuacji konfliktu społecznego, kształtują niewłaściwe postawy wychowawcze, charakteryzujące się brakiem stabilności w postępowaniu matki i ojca w stosunku do dorastającego dziecka. Ponadto ważnym elementem systemu rodzinnego, sprzyjającym rozwojowi strategii agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego, jest przekazanie dorastającym dzieciom wzorów strategii agresji przez rodziców. W przeprowadzonych badaniach odnotowano, że wysoka wartość strategii agresji radzenia sobie rodziców powoduje wzrost strategii agresji radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacjach konfliktu społecznego. Generalnie wydaje się, iż agresywna atmosfera w domu rodzinnym przygotowuje młodego człowieka do agresywnego radzenia sobie z sytuacją konfliktu społecznego.

Literatura cytowana

- Borecka-Biernat, D. (2000). *Agresja jako zaburzona forma zachowania w trudnej sytuacji społecznej interakcji*. W: D. Borecka-Biernat, K. Węglowska-Rzepa (red.), *Zachowanie młodzieży w sytuacji kontaktu społecznego* (s. 16-98). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Borecka-Biernat, D. (2001). *Zachowanie nieśmiałe młodzieży w trudnej sytuacji społecznej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Bryłka, R. (2000). Wpływ rodziny na powstawanie agresji u dzieci. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 9, 47-50.
- Cywińska, M. (2005). Przyjaźń i konflikty. *Życie Szkoły*, 1, s. 4-9.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (2003). *Społeczno-kulturowe podejście do dorastania*. W: A. Jurkowski (red.), *Z Zagadnień współczesnej psychologii wychowawczej* (208-226). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Frączek, A. (2003). Wszystko o twojej agresji. *Charaktery*, 7, s. 28-30.
- Guszkowska, M., Gorący, A., Rychta-Siedlecka, J. (2001). Ważne zdarzenia życiowe i codzienne kłopoty jako źródło stresu w percepcji młodzieży. *Edukacja Otwarta*, 4, s. 155-164.
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J.(red.) (2000). *Psychologia rozwoju człowieka*. t. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Jackson, S., Bistra, J., Oostr, L., Bosma, H. (1998). Adolescent's Perceptions of Communication with Parents Relative to Specific Aspects of Relationships with parents and personal development. *Journal of Adolescence*, 21, s. 305-322.
- Januszewska, E. (2001). *Style reagowania na stres w kontekście postaw rodzicielskich. Badania młodzieży w okresie adolescencji*. W: D. Kornas-Biela (red.), *Rodzina: źródło życia i szkoła miłości* (s. 311-344). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Jaworski, R. (2000). *Konflikt pokoleń w okresie adolescencji. Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem*. W: R. Jaworski, A. Wielgus, J. Łukjaniuk (red.), *Problemy człowieka w świecie psychologii* (s. 27-54). Płock: Wydawnictwo Naukowe NOVUM.

- Kobak, R., Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: working models, affect regulation, and representations of self and others. *Child Development*, 59, s. 135-146.
- Kobus, K., Reyes, O. (2000). A descriptive study of urban Mexican American adolescents' perceived stress and coping. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 22, s. 163-178.
- Krzyśko, M. (1999). *Styl atribucyjny a sposoby radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach szkolnych i pozaszkolnych*. W: W. Kojsa, R. Mrózka, R. Studenski (red.), *Młodzież w sytuacjach zmian gospodarczych, edukacyjnych, społecznych i kulturowych* (s. 265-276). Cieszyn: Wydawnictwo UŚ Filia w Cieszynie.
- Lejman, M. (1987). *Sytuacje stresowe w środowisku szkolnym i rodzinnym*. Częstochowa: IKN w Warszawie ODN w Częstochowie.
- Łukaszewicz, M. (2002). Wpływ postaw rodzicielskich na poziom agresywności młodzieży. *Wychowanie na co dzień*, 7-8, s. 14-16.
- Marszał-Wiśniewska, M., Szymańska, K. (1982). Sposoby rozwiązywania sytuacji frustracyjnych u dzieci w młodszym wieku szkolnym w zależności od postaw wychowawczych reprezentowanych przez matki. *Acta Universitatis Lodzianis Folia Pedagogica et Psychologica*, 4, s. 37-52.
- Matuszewicz, Cz. (1997). *Konflikty w zespołach uczniowskich*. W: W. Pomykała (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna* (s. 285-287). Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Mendecka, G. (1998). *Kary stosowane przez rodziców jako przejaw przemocy*. W: Z. Brańska, M. Szymański (red.), *Agresja i przemoc we współczesnym świecie. Agresja i przemoc w instytucjach wychowawczych*. (t. 2, s. 83-91). Kraków: WSP.
- Miłkowska-Olejniczak, G. (2002). *Szkolne uwarunkowania zachowań agresywnych dzieci i młodzieży*. W: A. Doliński (red.), *Modelowe rozwiązania działalności profilaktycznej w grupach dzieci i młodzieży* (s. 57-70). Zielona Góra: Komenda Chorągwi Ziemi Lubuskiej ZHP.
- Montemayor, R. (1983). Parents and adolescents in conflict: All families some of the time and some families most of the time. *Journal of Early Adolescence*, 3, s. 83-103.
- Obuchowska, I. (2001). *Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej*. W: M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne* (s. 45-59). Warszawa-Poznań: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Oleś, M., Januszewska, E., Steuden, S. (1992). *Osobowościowe uwarunkowania reakcji na sytuacje frustracyjne u dzieci neurotycznych i zdrowych*. W: A. Januszewski, P. Oleś, T. Witkowski (red.), *Wykłady z psychologii w KUL*, t. 6, s. 347-362.
- Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Developmental Psychology*, 16, s. 644-666.
- Patterson, G. (1986). Performance models for antisocial boys. *American Psychologist*, 41, s. 432-444.
- Plewicka, Z. (1977). *Sytuacje konfliktowe uczniów w szkole*. W: M. Tyszkowa (red.), *Zachowanie się młodzieży w sytuacjach trudnych i rozwój osobowości* (s. 37-50). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Płopa, M. (1983). Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców. *Psychologia Wychowawcza*, 2, s. 129-142.

- Plopa, M. (1987). Skala postaw rodzicielskich. *Psychologia Wychowawcza*, 5, s. 552-567.
- Polak, K. (2010). *Uczeń w sytuacji konfliktów szkolnych*. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 23-39). Warszawa: Difin.
- Pufal-Struzik, I. (1997). Niektóre cechy osobowości młodzieży agresywnej. *Psychologia Wychowawcza*, 2, s. 151-156.
- Ratzke, K., Sanders, M., Diepold, B., Krannich, S., Cierpka, M. (1997). Uber Aggression und Gewalt bei Kinder in untrschiedlichen Kontexten. *Praxis, Kinderpsychologie, Kinderpsychiatrie*, 46, s. 153-168.
- Rostowska, T. (1993). Rola modelowania w procesie socjalizacji dziecka w rodzinie. *Problemy Rodziny*, 3, s. 33-37.
- Rostowska, T. (1997). Zgodność strategii radzenia sobie ze stresem u rodziców i ich dorosłych dzieci. W: J. Rostowski, T. Rostowska, I. Janicka (red.), *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka* (s. 389-399). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rychlak, J., Legerski, A. (1967). A sociocultural theory of appropriate sexual role identification and level of personal adjustment. *Journal of Personality*, 1, s. 36-38.
- Tyszkowa, M. (1977). *Zachowanie się dzieci i młodzieży w sytuacjach trudnych. Teoretyczno-metodologiczne podstawy badań*. W: M. Tyszkowa (red.), *Zachowanie się młodzieży w sytuacjach trudnych i rozwój osobowości* (s. 7-17). Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Tyszkowa, M. (1986). *Zachowanie się dzieci w sytuacjach trudnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Urban, B. (2005). *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wojciszke, B. (2000). Relacje interpersonalne. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, s. 147-186. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wolińska, J. (2000). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wrześniewski, K. (1996). *Style a strategii radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru*. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne* (44-64). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.